CHINGIZ AYTMATOVNING “ASRGA TATIGULIK KUN” ROMANIDAGI FALSAFIY-ESTETIK TALQINLAR VA MANKURTIZM MUAMMOSI

Islomova Farog‘at

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Pedagogika va ijtimoiy gumanitar fanlar fakulteti, Filologiya va tillarni o‘qitish o‘zbek tili yo‘nalishi, 1-kurs 8-25-guruh talabasi

Ilmiy rahbar: Jumayev Ilhom

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada jahon adabiyotining ulkan namoyandasi Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” romani falsafiy, estetik va ijtimoiy jihatdan chuqur tahlil qilinadi. Asarning yaratilish tarixi, undagi ramziy obrazlar, mifologik qatlam va zamonaviylikning o‘zaro sintezi tadqiq etiladi. Maqolaning asosiy diqqat markazida “mankurtizm” tushunchasi, uning insoniyat ma’naviy tanazzulidagi o‘rni va bugungi kundagi dolzarbligi turadi. Shuningdek, asardagi kosmik jarayonlar va yer ustidagi voqeliklarning parallel tahlili orqali muallifning insoniyat kelajagi borasidagi xavotirlari yoritib beriladi. Romandagi Yedigey obrazi orqali milliy qadriyatlarni saqlab qolish, o‘tmish va kelajak o‘rtasidagi uzviylik masalalari ilmiy dalillar asosida ko‘rib chiqiladi. Mazkur tadqiqot asarning badiiy xususiyatlarini o‘rganish bilan birga, undagi gumanistik g‘oyalarning jahon sivilizatsiyasidagi ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Tahlillar jarayonida adabiyotshunoslikning zamonaviy metodlaridan foydalanilgan bo‘lib, asarning kompozitsion qurilishi va janr xususiyatlari ham batafsil yoritilgan.

KALIT SO‘ZLAR: Chingiz Aytmatov, Asrga tatigulik kun, mankurtizm, Nayman-ona, Yedigey, mifologiya, kosmik parallelizm, Sarozek, ma’naviy meros, ramziylik, insoniyat fojiasi, xotira, tarixiy ildizlar.

ABSTRACT: This article provides a profound philosophical, aesthetic, and social analysis of the novel "The Day Lasts More Than a Hundred Years" by the great representative of world literature, Chingiz Aitmatov. The history of the work's creation, its symbolic images, the synthesis of mythological layers, and modernity are investigated. The main focus of the article is the concept of "mankurtism," its role in the spiritual decline of humanity, and its relevance today. Additionally, through a parallel analysis of cosmic processes and terrestrial realities in the novel, the author's concerns about the future of humanity are highlighted. Issues of preserving national values and the continuity between the past and the future are examined through the character of Yedigey based on scientific evidence. This research serves to reveal the humanistic ideas' significance in world civilization while studying the artistic features of the work. Modern methods of literary criticism are used in the analysis process, and the compositional structure and genre characteristics of the work are also covered in detail.

KEYWORDS: Chingiz Aitmatov, The Day Lasts More Than a Hundred Years, mankurtism, Nayman-Ana, Yedigey, mythology, cosmic parallelism, Sarozek, spiritual heritage, symbolism, human tragedy, memory, historical roots.

KIRISH: Jahon adabiyoti xazinasida shunday asarlar borki, ular nafaqat yozilgan davri uchun, balki kelajak avlodlar uchun ham doimiy ma’naviy mayoq bo‘lib xizmat qiladi. Qirg‘iz xalqining buyuk farzandi, ulkan adib Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” romani aynan shunday asarlar sirasiga kiradi. 1980-yilda e’lon qilingan ushbu asar nafaqat sobiq ittifoq hududida, balki butun dunyo adabiy muhitida katta portlashga sabab bo‘ldi. Roman o‘zining janriy tabiatiga ko‘ra ham murakkab, ham serqatlam bo‘lib, unda realizm, fantastika va mifologiya elementlari o‘zaro uyg‘unlashib ketgan. Asarning dolzarbligi shundaki, u insoniyatning eng og‘riqli nuqtasi — o‘zlikni anglash va tarixiy xotirani yo‘qotish

muammosini ko‘tarib chiqdi. XX asrning ikkinchi yarmi texnologik taraqqiyotning cho‘qqisiga chiqqan, ammo insoniy qadriyatlarning inqirozi boshlangan davr edi. Aytmatov bu asari orqali insoniyatni o‘z ildizlaridan uzilmaslikka, “mankurt”ga aylanib qolmaslikka chaqirdi. “Asrga tatigulik kun” — bu faqat bir temiryo‘lchining hayoti haqidagi hikoya emas, balki koinot va inson, o‘tmish va kelajak, sadoqat va xiyonat o‘rtasidagi buyuk to‘qnashuvning falsafiy ifodasidir. Maqolaning maqsadi romanning badiiy-falsafiy qatlamlarini ochib berish, undagi mankurtizm fenomenining bugungi kundagi ijtimoiy-psixologik jihatlarini tahlil qilishdan iborat. Bugungi globallashuv davrida milliy o‘zlikni saqlab qolish masalasi har qachongidan ham muhimroq ahamiyat kasb etmoqda. Aytmatov bashorat qilganidek, agar inson o‘z tarixini, onasini va o‘tmishini unutsa, u boshqariladigan robotga, ya’ni mankurtga aylanadi. Bu muammo asarning markaziy o‘zagini tashkil etadi va bizning tadqiqotimizning ham asosiy yo‘nalishidir. Kirish qismida shuni ham ta’kidlash joizki, asar kompozitsion jihatdan juda qiziqarli qurilgan. Voqealar bir kun ichida (Kazangapning dafn marosimi davomida) kechsa-da, bu kun o‘z ichiga asrlarni, afsonalarni va koinotning cheksizligini sig‘diradi. Muallif “Asrga tatigulik kun” sarlavhasini tanlashda bejizga adashmagan. Bu kun — insonning o‘z vijdoni oldida hisobot beradigan, butun umrini sarhisob qiladigan kundir.

MUHOKAMA:

Chingiz Aytmatov ijodini o‘rgangan ko‘plab adabiyotshunoslar, jumladan, I.G‘ofurov, P.Shermuhamedov, V.Korkin kabi olimlar romandagi ramziylik va mifologizm masalalariga alohida to‘xtalib o‘tishgan. Biroq, romandagi “mankurtizm” tushunchasi shunchaki badiiy to‘qima emas, balki ijtimoiy-siyosiy tuzumning inson ongiga ta’siri sifatida ham qaralishi lozim.

Muhokama jarayonida biz romandagi uchta asosiy yo‘nalishni ko‘rib

chiqamiz:

1. **Realistik yo‘nalish:** Boranli bekatidagi hayot, Yedigey va Kazangapning taqdiri, urushdan keyingi og‘ir yillar.

2. **Mifologik yo‘nalish:** Nayman-ona va Mankurt afsonasi, Raymali ota va Begimay qissasi.

3. **Fantastik (Kosmik) yo‘nalish:** “O‘rmon-ko‘krak” sayyorasi bilan bog‘lanish va insoniyatning bu aloqani rad etishi.

Aytmatov ushbu uchta qatlamni mohirona birlashtiradi. Masalan, yerda Yedigey o‘z do‘stini qadimiy qabriston — Ana-Beyitga dafn etishga urinayotgan bir paytda, koinotda insoniyat o‘zidan yuksakroq sivilizatsiya bilan muloqot qilishdan qo‘rqib, “Obruch” (Chambar) operatsiyasini amalga oshiradi. Bu yerda parallelizm mavjud: qanday qilib mankurt o‘z onasini tanimasa, zamonaviy sivilizatsiya ham o‘zining ma’naviy onasi — koinot va tabiat bilan aloqani uzishga harakat qiladi. Adabiyotshunos Ibrohim G‘ofurov ta’kidlaganidek, “Aytmatov mankurt obrazi orqali shunchaki daxshatli afsonani aytib bermadi, balki insoniyatni o‘z-o‘zini yo‘q qilish xavfidan ogohlantirdi”. Darhaqiqat, romandagi Sabitjan obrazi — zamonaviy mankurtning yorqin namunasidir. U bilimli, texnikani tushunadi, ammo unda qalb yo‘q, an’analarga nisbatan hurmat yo‘q. U o‘z otasini qanday dafn etishning ahamiyati yo‘qligini, hammasini “madaniy” va tezroq bitirish kerakligini ta’kidlaydi. Bu esa ma’naviy mankurtlikning bir ko‘rinishidir. Muhokamaning yana bir muhim jihati — asardagi vaqt va makon (xronotop) masalasidir. Sarozek cho‘li — bu shunchaki geografik joy emas, balki inson irodasi sinaladigan, tarix va kelajak to‘qnashadigan maydondir. Bu cho‘lda vaqt to‘xtab qolgandek tuyuladi, ammo aynan shu yerda insoniyatning eng buyuk fojialari va qahramonliklari yuz beradi.

Asosiy qism:

1. ***Mankurtizm*** *– Ma’naviy qashshoqlik va xotirasizlik fojiasi*

Romanning eng ta’sirli va markaziy qismi shubhasiz Nayman-ona va uning o‘g‘li Jo‘lamon haqidagi afsonadir. Jjuanjuanlar tomonidan asir olingan yosh yigitning boshiga tuya terisi yopishtirib qo‘yiladi. Quyosh tig‘ida quriydigan teri insonning bosh suyagini siqib, uning xotirasini butunlay o‘chiradi. Natijada inson o‘z ismini, ota-onasini va kimligini unutadi. U faqat xo‘jayinining buyruqlarini bajaradigan, fikrlash qobiliyatidan mahrum bo‘lgan maxluqqa — mankurtga aylanadi.

Aytmatov ushbu afsona orqali dahshatli bir haqiqatni ochib beradi: xotirasiz inson — inson emas. Nayman-ona o‘g‘lini qidirib topganda, o‘g‘li uni tanimaydi va xo‘jayinlarining buyrug‘i bilan o‘z onasini o‘ldiradi. Nayman-onaning oq ro‘moli qushga aylanib: “Ismingni esla! Sening otang Donanboy!” deb nola qilishi — bu butun insoniyatga qarata aytilgan hayqiriqdir.

Bugungi kunda mankurtizm tushunchasi keng ma’noda qo‘llaniladi. O‘z tilini, dinini, milliy urf-odatlarini unutgan, o‘z tarixidan uyaladigan yoki unga befarq bo‘lgan har qanday shaxs — ma’naviy mankurtdir. Aytmatov bizni ogohlantiradi: mankurtlik faqat jismoniy qiynoq emas, balki mafkuraviy tazyiq natijasida ham yuzaga kelishi mumkin.

2. ***Yedigey Bo‘ron*** *– Vijdon va sadoqat timsoli*

Bo‘ronli Yedigey — asarning bosh qahramoni va muallifning gumanistik g‘oyalari tashuvchisi. U oddiy temiryo‘lchi bo‘lsa-da, qalbi ummondek keng inson. Uning hayoti mashaqqatlar bilan o‘tgan: urush, og‘ir mehnat, yaqinlaridan ayriliq. Ammo u insonligini yo‘qotmadi. Yedigey uchun do‘sti Kazangapni ota-bobolari yotgan Ana-Beyit qabristoniga dafn etish — bu shunchaki odat emas, balki muqaddas

burchdir. Yedigeyning Karanar tuyasi bilan bog‘liq kechinmalari ham ramziy ma’noga ega. Karanar — tabiatning bo‘ysunmas kuchi, erkinlik timsoli. Yedigey va Karanar o‘rtasidagi bog‘liqlik inson va tabiatning ajralmasligini ko‘rsatadi. Yedigeyning Ana-Beyitga boradigan yo‘li to‘sib qo‘yilishi (kosmodrom qurilishi munosabati bilan) — bu o‘tmish va bugun o‘rtasidagi devordir. Davlat manfaatlari, texnologik ehtiyojlar insoniy tuyg‘ulardan, muqaddas qadriyatlardan ustun qo‘yiladi. Yedigeyning bu to‘siqqa qarshi isyoni — bu inson ruhining yengilmasligi isbotidir.

3. *Kosmik parallelizm:* *“O‘rmon-ko‘krak” sayyorasi*

Romanda fantastik syujet chizig‘i — koinotdagi “Paritet” stansiyasi va “O‘rmon-ko‘krak” sayyorasi bilan bog‘liq voqealar o‘rin olgan. Yerlik kosmonavtlar o‘zlaridan ancha rivojlangan, urush va adovat nimaligini bilmaydigan sivilizatsiya bilan uchrashadilar. Bu sayyora aholisi yerliklar bilan hamkorlik qilishni taklif etadi. Biroq, yer yuzidagi ikki buyuk davlat (AQSH va SSSR) rahbarlari bu muloqotni rad etadilar. Nima uchun? Chunki ular o‘z hokimiyatlarini yo‘qotishdan, o‘zlarining qurol-yarog‘lari va siyosiy o‘yinlari ma’nosiz bo‘lib qolishidan qo‘rqadilar. Ular Yer atrofida “Obruch” (Chambar) operatsiyasini boshlaydilar — ya’ni koinotdan keladigan har qanday signalni to‘sadigan va Yerga hech kimni kiritmaydigan mudofaa tizimini o‘rnatadilar. Bu ramziy ma’noda insoniyatning o‘z qobig‘iga o‘ralib qolishi, yuksak ma’naviyatdan voz kechishi va faqat moddiy manfaatlar asiriga aylanishidir. Aytmatov bu orqali insoniyat o‘zining “mankurtona” siyosati bilan yuksak haqiqatlardan yuz o‘girayotganini ko‘rsatadi.

4. *Ramziylik va badiiy mahorat*

Asardagi har bir obraz, har bir detal o‘ziga xos ramziy yukka ega.

Poyezdlar: Ular asar davomida tinimsiz o‘tib turadi. Sharqdan G‘arbga,

G‘arbdan Sharqqa. Bu — hayotning to‘xtovsiz harakati, texnokratik dunyoning shovqini. Ammo bu poezdlar Sarozekda yashayotgan odamlarning dardi bilan qiziqmaydi.

Sarozek: Sariq o‘zak — yerning markazi, insoniyat beshigi va ayni paytda uning qabristoni.

Oq qush: Nayman-onaning ruhi, xotira va ogohlantirish ramzi.

Aytmatovning tili o‘ta tasviriy va emotsional. U cho‘lning issig‘ini, qum bo‘ronlarini, insonning ichki kechinmalarini shunday tasvirlaydiki, o‘quvchi o‘zini voqealar markazida his qiladi. Muallif realizm doirasidan chiqib, mifologik va fantastik unsurlarni qo‘llashi asarning badiiy ta’sir kuchini o‘n chandon oshirgan.

5. *Sabitjan va zamonaviy mankurtizmning xususiyatlari*

Sabitjan — Kazangapning o‘g‘li. U shaharda o‘qigan, madaniyatli ko‘rinadi. Ammo u — asardagi eng salbiy obrazlardan biri. Nega? Chunki unda ildiz yo‘q. U o‘z otasining vasiyatini bajarishni ortiqcha daxmaza deb biladi. U radioda eshitgan tayyor iboralar bilan gapiradi, o‘z fikriga ega emas. U — tizimning mahsuli. Sabitjan tipi bugungi kunda ham uchraydi. Bu shunday toifaki, ular uchun muqaddas narsaning o‘zi yo‘q. Ular hamma narsani pul, foyda va qulaylik nuqtai nazaridan baholaydilar. Aytmatov Sabitjan orqali ma’naviyatsiz bilimning xavfliligini ko‘rsatib beradi. Bilimli mankurt — oddiy mankurtdan ko‘ra xavfliroqdir, chunki u o‘z xatti-harakatlarini “ilm” va “taraqqiyot” niqobi ostida oqlaydi.

XULOSA:

Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” romani insoniyatga berilgan buyuk saboqdir. Asar bizni bir necha muhim xulosalarga yetaklaydi:

Birinchidan, xotira — insonni inson qilib turuvchi asosiy omildir. Tarixini unutgan, ota-bobolari ruhidan uzilgan millat halokatga mahkum. Mankurtizm fojiasi shunchaki o‘tmish afsonasi emas, balki har qanday davrda yuz berishi mumkin bo‘lgan ma’naviy kasallikdir. Biz o‘zligimizni saqlab qolishimiz uchun tariximizga, tilimizga va madaniyatimizga sadoqatli bo‘lishimiz shart. Ikkinchidan, taraqqiyot va texnologiya inson ma’naviyatiga xizmat qilishi kerak, uni bo‘g‘ishi emas. Koinotni zabt etishga intilayotgan insoniyat, avvalo, o‘z ichki dunyosini, qalbini zabt etishi, undagi yovuzlik va befarqlikni yengishi lozim. Romandagi “Obruch” operatsiyasi — bu insoniyatning o‘z-o‘zini ma’naviy qamoqqa olishidir. Uchinchidan, Yedigey kabi “kichik” insonlarning yelkasida dunyoning ma’naviy muvozanati turibdi. Ular oddiy mehnatkash bo‘lishsa-da, vijdon amriga qarab yashaydilar. Aynan shunday insonlar bor ekan, insoniyat mankurtlik botqog‘iga butunlay botib ketmaydi.

Asar yakunida Yedigeyning Ana-Beyitga borolmay, o‘z do‘stini cho‘lda dafn etishi — bu mag‘lubiyat emas. Bu — mavjud vaziyatda ham insoniy burchga sodiq qolishning oliy namunasidir. Uning osmonga qarab qilgan nolalari, koinotga uchayotgan raketalar shovqini ostida qolib ketgan bo‘lsa-da, bu nola asrlar osha aks sado berib turibdi.

Xulosa qilib aytganda, “Asrga tatigulik kun” romani har bir kitobxonni o‘z hayotiga, o‘tmishiga va kelajagiga mas’uliyat bilan qarashga undaydi. Biz mankurt bo‘lmasligimiz uchun o‘zimizning “Donanboy”larimizni, “Nayman-ona”larimizni va muqaddas “Ana-Beyit”larimizni unutmasligimiz lozim. Chingiz Aytmatovning ushbu asari o‘zbek kitobxonlari uchun ham juda qadrlidir, chunki undagi g‘oyalar bizning milliy qadriyatlarimiz va ma’naviy qarashlarimiz bilan hamohangdir.

ADABIYOTLAR:

1. **Aytmatov Ch. Asrga tatigulik kun (Roman). – Toshkent:** G‘afur G‘ulom

nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1982.
2. G‘ofurov I. Mangu qalb: Chingiz Aytmatov hayoti va ijodi haqida. – Toshkent: Sharq, 2003.
3. Shermuhamedov P. Chingiz Aytmatov va o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Fan, 1991.
4. Quronov S. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2011.
5. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008.
6. Aitmatov Ch. The Day Lasts More Than a Hundred Years. Translated by John French. – Indiana University Press, 1988.
7. Korkin V. Cherez 100 let: Dialog s Chingizom Aitmatovym. – Moskva: Pravda, 1989.
8. Laxshin V. Put’ Chingiza Aitmatova. – Moskva: Sovetskiy pisatel, 1982.
9. Raxmonov N. Mif va badiiy matn. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2012.
10. Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.
11. Mirziyoyeva S. Chingiz Aytmatov va o‘zbek madaniyati. – Toshkent, 2018.
12. Gachev G. National Images of the World: Central Asia. – Moscow, 1995.
13. Novikov V. Chingiz Aitmatov: Monography. – Moscow: Khudozhestvennaya literatura, 1985.
14. Sultonova M. Adabiy janrlar va uslublar tahlili. – Toshkent: Universitet, 2015.
15. Zulfiya. Quyoshli qalam (Ch. Aytmatov haqida esse). – Toshkent, 1988.
16. Hamdamov U. Badiiy tafakkur tadriji. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003.
17. Aitmatov Ch. Kassandra tamg‘asi. – Toshkent: Sharq, 2001.
18. To‘xliyev B. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.